

Resandets historia i Dalarna
– några glimtar

Red: Gunnar Ternhag

1992

Dalarnas forskningsråd
i samarbete med Högskolan i
Falun/Borlänge

Smedby Gästgivargård i Dala-Husby, Dalarna. En representant för de gästgivargårdar, som under senare tider fått karaktär av turisthotell. (*Nordiska Museet foto*).

FRÅN SKJUTSSTATION TILL VÄRDSHUS - NÅGRA BLAD UR SMEDBY GÄSTGIVAREGÅRDS HISTORIA

Av Gösta Karlsson

Syfte

I Husby sockens vackra gamla kyrkby Smedby ligger den byggnad som i dag kallas Husby värdshus. Den är belägen cirka 300 meter uppströms Dalälven från kyrkan räknat. Området där huset ligger är i dagarna föremål för kommunal detaljplanering med det vällovliga syftet "att säkerställa en fortsatt användning av området för värdshusverksamhet". Man kan förmoda, att detta syfte bottnar i vetskapen om platsens gamla traditioner som gästgivaregård och skjutsstation. Men någon mera djupgående forskning om gårdens historia har mig veterligen aldrig gjorts.

En gång i somras tittade jag av en ren händelse in till den nuvarande värdshusvärden Hans Östberg. Han menade då, att det fanns behov av en liten historik för att möta det ökade intresset från gäster som ville veta mera om gården och dess säkerligen intressanta historia. Särskilt som han hade på känn, att denna historia trots alla moderniseringar av byggnaden fortfarande lever kvar någonstans inom husets väggar.

Den kontakten gav mig uppslaget till den här lilla uppsatsen. Här fanns ju en oberättad del av det "resandets historia i Dalarna" som skall avhandlas på ett seminarium i Borlänge hösten 1992. Men när jag så började källforska uppstod som vanligt problem.

Källorna visade sig vara mycket rikliga. Den aktuella tidsperioden måste därför få omfatta minst tre sekel. Det var uppenbart att hela berättelsen knappast skulle rymmas inom det anslagna formatet.

Syftet med uppsatsen fick därför bli att ge en mycket rapsodisk skildring av gårdens historia samt resandet till och från densamma med nedslag och fördjupningar vissa år.

Inledning

Husby värdshus ligger vid Dalälvens lugna och fridfulla strand, inbäddat i lummig grönska. Det har genom många generationer fyllt sin uppgift som skjutsstation, näringsställe och samlingsplats. Ibland har här rått en sjudande, livlig verksamhet, ibland stagnation och till och med förfall. Det nuvarande namnet är bara drygt 25 år gammalt. Tidigare hette gården Smedby gästis och det ursprungliga namnet var Smedby gästgivaregård.

Många dramatiska händelser har utspelat sig här. Dess tidigaste historia är höljd i dunkel. Man vet inte när det hela börjar. Husbykrönikören Johan Carlsson, som faktiskt bodde granne med gästgivaregården, svävar här på målet trots att han i många andra sammanhang är mycket utförlig. Han nöjer sig bara med att konstatera att gården funnits "af ålder", men att socknens andra gästgivaregård, nämligen den i Rörshyttan utefter gamla färdvägen mot Gävle, med säkerhet fanns redan i början av 1700-talet.

För att ge en viss historisk bakgrund följer därför här en mycket summarisk beskrivning av det svenska gästgiveriets historia. Den bör i tillämpliga delar också gälla förhållande i Husby.

En blick bakåt

Gästgiveriinstitutionen omnämnes redan i Magnus Ladulås Alsnöstadga från 1279. Där föreskrevs förbud mot de resande stormännens våldgästning och inrättande av ett system med "rättare" som mot ersättning skulle ta hand om de resande i särskilda härbärgen. Dessa bestämmelser poängteras också i Kristoffers allmänna landslag 1442. De fick dock inte sin

tillämpning förrän Karl IX:s stadfästelse 1608. Genom de förordningar som Erik XIV utfärdade 1561 blev gästgiverierna även skjutsstationer. På Gustaf II Adolfs tid kompletterades bestämmelserna på så sätt att ingen skulle slippa att betala för sig på gästgiverierna eller "tavernerna" med mindre än att vederbörande hade pass utfärdat av kungen.

På 1600-talet bestämdes också, att tavernerna skulle inrättas efter alla landsvägar "på två mil när". Maten skulle betalas efter gängse pris, skjutsen per mil, men husrummet var fortfarande gratis. Gästgivaren hade ränte- och utskrivningsfrihet.

Drottning Kristina förordnade 1651 bl.a. att särskilt utsedda inspektörer skulle övervaka verksamheten samt att gästgiverierna borde ha olika våningar: "En våning varder adeliga ståndspersoner på nödfall förbehållen, den andra för annat hederligt folk och den tredje för gement sällskap."

1734 kom en ny gästgivareförordning som skulle bli gällande i närmare 150 år. Den kompletterades 1766 med bestämmelsen om skyldighet att å gästgiverierna föra dagbok över de resande. I den skulle inspektionerna kvitteras. Likaså skulle de resandes eventuella klagomål inskrivas. År 1878 kom så till sist den stadga som skiljde skjuts- och gästgiveriväsendena åt. Den föranleddes i första hand av den stora omvälvning som järnvägsbyggandet medförde för resandet. Den moderna tiden innebar ju att man använde sig av bekvämare och snabbare färdmedel. Men skjutsstadgan kom inte att upphävas förrän genom en kunglig förordning år 1933 trots att den vid den tidpunkten för länge sedan mist sin betydelse.

Gästgivare och gästgivaregård

Med stor sannolikhet har det funnits någon form av gästgiveri vid Husby kyrka redan på 1600-talet. Dock är det första belägget för denna verksamhet som jag funnit domböckernas omfattande berättelser om den mycket intressanta och stridbara prästdottern Anna Gezelia, som inrättade gästgiveri i sin gård vid kyrkan i Smedby. Hon levde åren 1670–1719 och var gift två gånger.

Hennes dotter Helena Vistman ärvde gården, men bodde inte här utan hos sin make i Rörshyttan. I stället övertogs gården av hennes dotter och måg. Den senare hette Carl Beronius och blev socknens upprorsledare under Stora Daldansen 1743. Vid den tiden var gästgiveriet flyttat, förmodligen till sin nuvarande plats.

Den förste som i kyrkböckerna betecknas som gästgivare var Olof Andersson, 1680–1737 från Smedby. Sonen Anders Olsson, 1707–1778 fortsatte i faderns fotspår. Han innehade sysslan under upprorstiden, men gick inte med till Stockholm. En poäng i sammanhanget är, att hans hustru Anna Michelsdotter, 1707 – 1773 var från Rörshyttan, nästan jämgammal med Carl Beronius hustru Anna från samma by! Hela den fortsatta kedjan av gästgivare – sammanlagt 25 stycken – är belagd ända fram till modern tid. Här skymtar många intressanta människor förbi. I en av vårt lands tidigaste turistvägledning, nämligen "Marchroute och Beskrivning På alla Landsvägar och Gästgifwaregårdar uti Kopparbergs Höfdingedöme" som upprättades år 1793 av Nils Kjellström sägs att "Smedby Gästgifwaregård et litet stycke ifrån landsvägen bredvid Dal-Älfwen, är mycket väl bebyggd, med flere rum til Resandes beqwämlighet."

Om hur gården såg ut på 1800-talet vet jag ännu mycket litet, men i en annons i Södra Dalarnes Tidning i april 1903 bjöds gården ut till försäljning: "Åbyggnaderna befinna sig i någorlunda godt stånd och Corps de logis, i tvänne byggnader, inrymmer, förutom bodar, 13 rum och 2:ne kök." Till gården hörde 50 tunnland åker och 120 tunnland skog. Den återupptagna båttrafiken på den närbelägna älven pekades ut som en möjlighet att öka omsättningen.

En månad senare brann gästgivaregården med alla uthus ner till grunden. Endast en liten stuga inne på gården kvarstod oskadad, enligt ett tidningsreferat. Gården nyuppfördes sedan nästan på samma plats, möjligen något längre från stora vägen. Under det följande halvsekle undergick den bara obetydliga förändringar, men åkerjord och skogsmark försålles.

Husby kommun övertog anläggningen 1955. Åren därpå gjordes en omfattande inre restaurering som bl.a. tyvärr medförde, att de väggmålningar som tidigare prydde övervåningen, nästan helt togs bort. När kommunen 1957 annonserade efter arrendator beskrevs gården "innehålla tvänne matsalar, sju resanderum varav två dubbelrum, kafé samt bostadsrum för innehavaren". Resanderummen, som hade begränsad bekvämlighet och aldrig kom att användas i någon större utsträckning, bar namn efter olika byar i socknen. Under 1980-talet fick så anläggningen sin nuvarande utformning som värdshus. Bl.a. ersattes då resanderummen med ytterligare en matsal. Gården ägs i dag av Hedemora kommun.

Vägar och skjutsning

Som framgår av kartan (från 1820-talet) på nästa sida var Smedbys läge förr i tiden strategiskt riktigt vid korsvägen mellan flera högratifierade färdleder. Här passerade den södra av de två huvudvägarna mellan residensstäderna Gävle och Falun. De angränsande skjutsstationerna efter den vägen var som nämnts Rörshyttan samt Uppbo i Stora Skedvi. Man kunde även åka på älvens östra sida mot Kloster och Finnhyttans gästgivargård. Dessutom kunde man via flottbron över älven fortsätta via Näs Kungsgård och Ivarshyttan mot Hedemora.

I Kjellströms "Marschrout" bekrevs även vägens beskaffenhet: "Emellan Smedby och Rörshytte Gästgifwaregårdar är et Berg eller Skogtrakt, Knifsåsen kallad, hwaröfwer vägen passerar, som dock är tämmeligen god, utom några små backar här och där." Om vägen till Hedemora över Ivarshytteberget sägs, att den är "stenig och backig, men sedermera jämnländ av mojord." Socknens storgårdar och bruk omtalas också, likaså flottbron där bropengar måste erläggas vid överfarten. Enligt Johan Carlsson "utgjordes skjutsskyldigheten af de skjutsskyldige själfve ända till medlet af 1800-talet, men blef därefter upplåten åt entreprenörer." Tre rotar i Myckelby hade skjutsskyldighet vid Uppbo gästgiveri. Rotarna i Hansbyn och Vikarbyn var befriade från kronoskjuts och skulle istället "fortskaffa Embets- och Tjänstemän ifrån Klosters Bruk". Utgiften för skjutsning låg alltså tidigare på socknens rotar. År 1881 övertog landstinget skjutsningsskyldigheten. Sista året, 1880, var skjutsentreprenadavgiften 20,42 kronor per soldatrote. I Kopparbergs Läns Allmänna Kungörelser saxar jag följande bestämmelse daterad 1845:

Wid Smedby Gästgifwaregård stadgas att entreprenören för dygnet skall hafwa i beredskap att genast utgå 4 hästar, äfwensom af därutöfwer erfoderlig skjuts, 6 hästar inom en samt återstoden inom 2 timmar efter påfodran, men i och för Hedemora wintermarknad böra under 2 dygn näst före densamma antalet af sålunda bestämde skjutsen fördubblas."

Antalet utgående hästar var – för att ta ett exempel – år 1875 i Smedby 400. Som jämförelse kan nämnas att i Rörshyttan utgick 208, i Finnhyttan 392, i Grådö 1137 samt i Fäggeby – dit anläggningen i Stora Skedvi flyttades – 856 utgående hästar det året.

Miniåldern för skjutskarlar var satt till 15 år. Skjutslega var vid denna tid 24 sk banco milen per häst. Den sattes så småningom in på 1900-talet till 1,90 kr per häst. Antalet hästar som skulle vara disponibla hade då reducerats till sammanlagt fyra.

En prislista på tillhandahållna produkter (både mat och foder samt husrum) skulle vara anslagen på gästgiveriet. Likaså priset på fortskaffningsmedel. Här ett exempel från år 1902:

Enbets åkdon på hjul med fjedrar, stoppad dyna samt fotsack av läder eller vattentätt tyg – 20 öre/mil. Är åkdonet försett med träfjedrar minskas avgiften med 5 öre.

De resande

Gästgivar dagböckerna på Landsarkivet i Uppsala ger många intressanta fakta om resandeströmmen. Här några exempel:

År 1833 passerade närmare 1000 resande Smedby gästgivargård. De flesta kom naturligtvis på sommaren. Under juli antecknade sig 108 personer i dagboken, men även i december kom 60 stycken. I dagboken antecknades ankomstdag, namn och titel, varifån man kom och vart man skulle fortsätta. Antalet hästar likaså. Gästgivarens attest skulle också skrivas in i boken, där det också fanns plats för klagan.

Ovannämnda år begagnade sig "Kongl. Hof Apothekaren Carl Spinnholm med pass från Öfwerståthållaren" av denna möjlighet. Han ansåg sig ha blivit mindre hövligt bemött och fått vänta lång tid på nya hästar trots "förbud med beställning". Gästgivaren A G Wågberg betecknade "anmärkningen som obefogad" och hänvisade till den förklaring som han ämnade "afgifwa på inställeledagen".

I september 1841 antecknades 71 resenärer användande sammanlagt 110 hästar. Där är då inräknat åtta postskjutsar, fyra i vardera riktningen mellan Rörshyttan och Hedemora. Det var en brokig skara resande. Allt från ministrar, markiser och baroner till studerande, handlande och folk utan angivet yrke. Det förekom långväga resenärer som en "englisk minister" och "marquis monsiur baron Neufville" med pass från Stockholm. Flitig resenär var också ortens länsman som hade att en gång i månaden inspektera gästgiveriet och avge sitt skriftliga omdöme i dagboken. Brukspatronerna Lagergren, Waern och Litström var flitiga resande. Andra titlar på resande denna månad var bruksinspektör, gevaldiger, ingenieur, häradshövding, bancokommissarie, verkmästare, commitionslantmätare, bergmästare, lagman, general-direktör, doctor, magister, rustmästare, kakelugnsmakare, pastor, kapten, major, handlande, stipendiat samt stud. A V Källström, sedermera fil.dr och ägare av Källsby gård.

Man kan väl förutsätta, att många av resenärerna hade sällskap med sig, vilket borde öka antalet resande väsentligt. Ensamma kvinnliga resenärer var sparsamt antecknade i dagböckerna. Den enda under september 1841 var en mamsell Forsberg.

Något om 1900-talet

Seklet började olyckligt. Gården totalförstördes genom brand den 29 maj 1903. Skulden för olyckan fick en skjutsgosse som ovarsamt nog rökt cigarett då han gav hästarna nattfoder i det inre stallet. Straffet blev en månads fängelse.

Enligt uppgift var den gamla gården mycket lik nuvarande gästgivaregården i Buskåker, Stora Tuna. Vid uppbyggnaden fick den nya byggnaden i stort sett samma utformning som den har idag. Genom åren har naturligtvis en hel del restaurationer gjorts.

Anläggningen har under åren genomgått perioder både av uppgång och förfall. De moderna kommunikationerna gjorde naturligtvis, att resandeströmmen sinade. Karaktären av näringsställe blev den helt förhärskande. Att detta var på gott och ont framgår av ett yttrande, som Husby sockens kommunalfullmäktige avgav till länsstyrelsen strax före jul år 1928. Jag citerar:

Smedby gästgivargård i Husby socken har från att vara avsedd för resandes bekvämlighet nedsjunkit till enbart ölförsäljningsställe under skydd av sina s.k. rättigheter med tillhåll för en hel del sämre element.

Man betecknade verksamheten som rent olaglig och beklagade att det genom ineffektivt domstolsförfarande inte gick att beivra densamma. Man menade vidare, att gården numera inte fyllde annat behov än att släcka törsten på den alltmera demoraliserade ungdomen. Man citerade gästgivaren själv som sade sig över en enda helg "kunna försälja minst 1000 flaskor pilsner klass 2".

Det här inverkade naturligtvis mycket menligt på trevnaden i det i övrigt lugna och vackra samhället. Man menade också, att det inte gick att med behållning anordna tillställningar och anförde som exempel att "socknens vägstyrelse icke vågar förlägga de lekamliga festligheterna vid älvbroinvigningen till den närbelägna gästgivaregården".

Skrivelsen avslutades med en anhållan, att om inte sakernas tillstånd radikalt förbättrades skjuts- och gästgivare-rättigheterna snarast måtte dras in. 1933 upphävdes alltså skjutsstadgan, men gästgiveriet fortsatte under ny regim.

Anledningen till att Husby kommun år 1955 tog över Smedby gästis var farhågor att verksamheten återigen skulle deklinera. En allmän åsikt var också, att bygden verkligen behövde en samlingspunkt och ett näringsställe av god kvalitet. Rörelsen har därefter drivits vidare som aktiebolag fram till 1987 och utarrenderats.

Sammanfattning

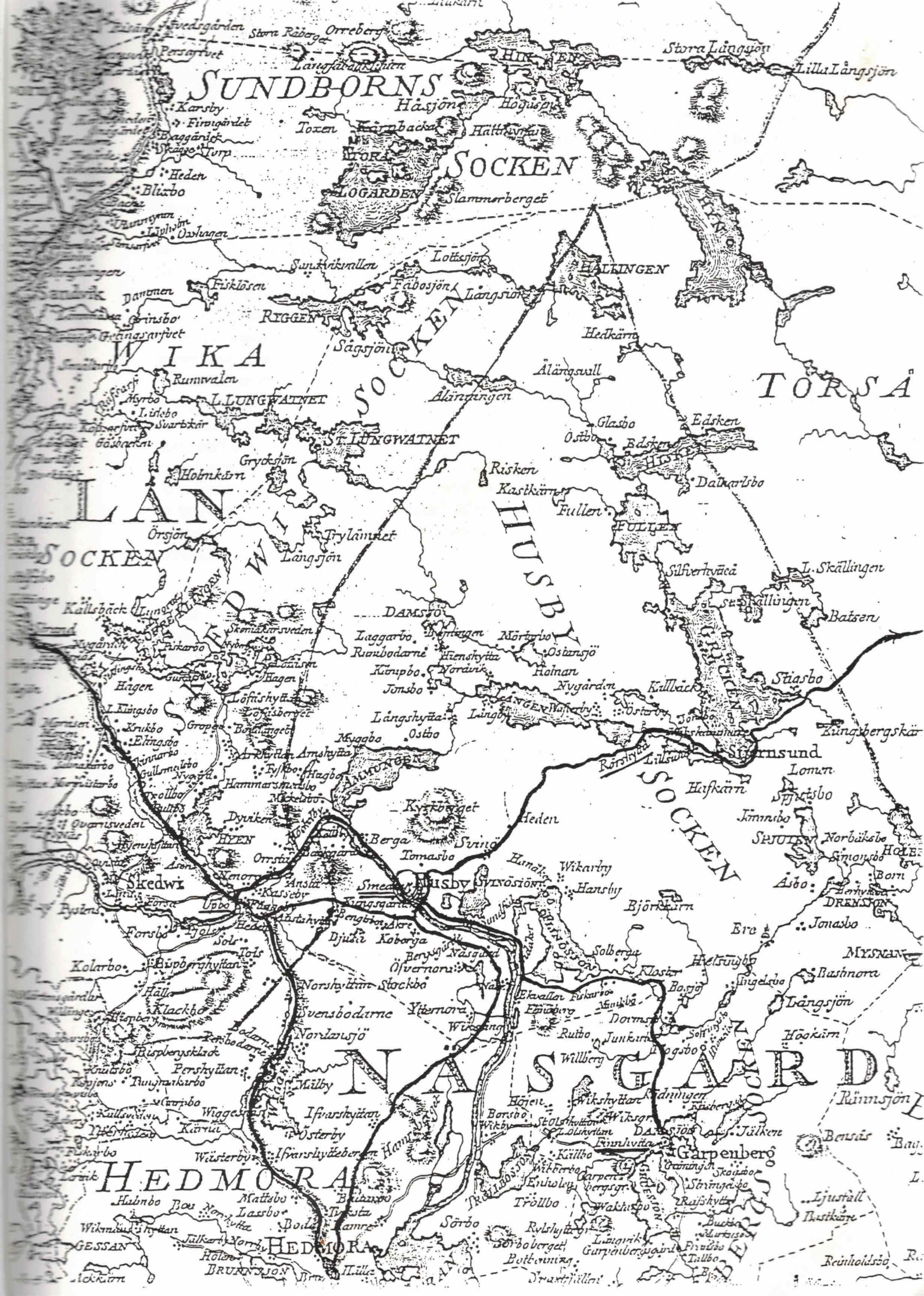
Uppsatsen är som betonades redan i ingressen resultatet av ett mycket grovt svep genom historien. Följaktligen återstår mycket att berätta. Om gästgivare, skjutsbönder och resande. Den breddningen får anstå till ett senare tillfälle. Men den kan också tjäna som exempel på, att det fortfarande finns mängder av obehandlat källmaterial i våra arkiv väntande på upptäckt.

Smedby gästgivaregård har funnits i någon form i närmare 300 år. Den har hela tiden haft stor betydelse för bygden som samlingspunkt, näringsställe och skjutsstation. Många är de resenärer som skrivit sina namn i gästgivaredagböcker och liggare. Särskilt före anläggandet av Gävle-Dala Järnväg passerade här en strid ström av hästskjutsade resenärer mellan residensstäderna Falun och Gävle.

Bilismens genombrott medförde naturligtvis slutet för skjutsinstitutionen. Gästgiveriet fick därefter närmast karaktären av turisthotell. Vissa tider hade gården ett tvivelaktigt rykte som enbart försäljningsställe för pilsner. Men det positiva intrycket har för det mesta övervägt. Dagens nyrenoverade anläggning borde ha framtiden för sig, inte minst på grund av det ljuvliga läget vid Dalälven i direkt anslutning till turistleden Husbyringen.

Om det sedan i den nu moderniserade byggnaden kan dröja sig kvar minnen från svunna storhetstider är väl mera tveksamt. Gården nyuppfördes ju så sent som i början av 1900-talet. Men man vet aldrig. Enligt uppgift finns i byggnaden förkolnat timmer från den gamla gården. Dessutom uppfördes nog det nya huset i anslutning till den mindre stuga inne på gården som överlevde branden.

Kanske smyger sig fortfarande ibland någon osalig gästgivareande nedför trappan ut på gården en sen höstkväll för att välkomna en fransk markis eller varför inte en "englisk minister!"

SUNDBORNS

SOCKEN

W I K A

SOCKEN

H U S B

T O R S Å

L A N

SOCKEN

SOCKEN

N A S G A R D

H E D M O R A

H E D M O R A

G E S S A N

B R U N S J Ö N

R e i n h o l d s å

Dalarnas forskningsråd
Box 743
791 29 Falun
023-394 70

ISBN 91-87156-64-4
1992